

PANU MINKKINEN

TIEDON OIKEUDELLINEN
MUOTO

HUOMIOITA FOUCAULT'LAISESTA
OIKEUSFILOSOFIASTA

kun Michel Foucault kuoli vuonna 1984, uutistenlukija ei kommentoinut tapahtumaa pitkällä selostuksella vaan näytti katkelman vuosien takaisesta *Apostrophes*-ohjelmasta. Foucault oli poikkeuksellisesti suostunut julkisuudessa kommentoimaan vastailmestynyttä seksuaalisuuden historian ensimmäistä osaa. Eräs ohjelmaan osallistuvista pyysi Foucault'ta valaisemaan esimerkillä seksuaalisuutta rajoittavaa diskurssia.

... liivipukuun ja solmioon sonnustautunut [Foucault] sananmukaisesti vääntelehti naurusta hetkellä, jolloin kaikki odottivat, että hän selittäisi vakavana kuin paavi jotakin käyttäytymismuotojen historian lainalaisuutta, vaikka hän oli jo miinoittanut sen perusteet (Guibert 1991, 25).

Foucault'n nauru:

Vihan on vain oltava kyllin elävää jotta se johtaisi johonkin, suureen riemuun, mutta ei välinpitämättömyyden tai vihaamisen riemuun vaan riemuun, joka syntyy halusta tuhota elämää silpova (Deleuze 1986, 31).

1 § TIETO

Monelle oikeusteoreetikolle, oikeussosiologille ja kriminologille Foucault'n tuotanto pelkistyy laitosten – mielisairaala, sairaalalaitos, vankila – kritiikiksi. Laitoskritiikitkin käsittelevät instituutioiden yhteyksiä vastaaviin tieteenaloihin: psykiatria, kliininen lääketiede, rikostieteet. Yhteys jää kuitenkin ongelmalliseksi. Laitoskritiikin taustalla on usein vallan ja tiedon karkea jako, jossa laitos ymmärretään instituutioksi keskityneeksi vallaksi tieteen alan kaventuessa valtainstituutiota tukeväksi ”ylärakenteeksi”, ”ideologiseksi valtiokoneistoksi” jne. Laitoskritiikki ajautuu silloin väistämättä Foucault'lle vieraisiin lähtöasetelmiin. *Tarkkailla ja rangaista*, joka on ollut oikeudellisille tulkinnoille avain Foucault'n valta-analytiikkaan, määrittelee vankilan materiaalisuuden ”vallan teknologiaksi”, ruumista koulivaksi *tiedoksi*, jota sielujen kärsimystä lievittävä filantrooppinen vakuuttelu ei pysty peittämään (SP, 35).

Rikosoikeuden asema suhteessa vankilaan jää oikeudellisissa tulkinnoissa siten puutteellisesti työstetyksi. Deleuze sijoittaa sekä vankilan että rikosoikeuden tiedon piiriin. Historiallinen muodostuma (*formation historique*) koostuu kielen ja valon alasta:

Samalla tavalla kuin rikosoikeus ilmaisun muotona määrittelee sanottavan alan (poikkeavuuden lausumat), vankila sisällön muotona määrittelee näkyvyyden alueen ("panoptisuuden", toisin sanoen alueen, jossa kaikki voidaan milloin tahansa nähdä tulematta itse nähdyksi) (Deleuze 1986, 55).

Ilmaisu (*expression*), sisältö (*contenu*); lausuttava (*enoncable*), näkyvä (*visible*); diskursiivinen, ei-diskursiivinen; "sanat ja asiat".

Oikeudellisten tulkintojen tapa nähdä vankilassa ja rikosoikeudessa vallan ja tiedon erottava raja toistetaan jakamalla Foucault'n tuotanto yhtäältä diskursiivisia muodostumia analysoivaksi arkeologiseksi menetelmäksi (AS, MS) ja toisaalta politiikan pragmaattisuutta korostavaksi yhteiskuntakritiikiksi. Yhteiskuntakriittistä ulottuvuutta korostavat oikeusteoreetikot ovat johdonmukaisesti valittaneet kritiikin kohteen epämääräisyydestä. Foucault näyttäisi olevan paljon kiinnostuneempi reuna-alueilla vaikuttavista näennäis-oikeudellisista käytännöistä (vankilalaitos, kriminologia, oikeuspsykiatria jne.) kuin itse oikeudesta. Yhteiskuntatieteilijät ovat puolestaan laventaneet laitoskriittisen lähtökohtansa esimerkiksi samastamalla rikosoikeudellisen järjestyksen ja vankilalaitoksen yhdeksi käytännöksi.

Ongelma on siten seuraava: Kuinka ymmärtää foucault'laisen valta-analytiikan puitteissa oikeus suhteessa "sanoiin ja asioihin", suhteessa diskursiivisiin ja yhteiskunnallisiin käytäntöihin tieto-vallan rakenteissa? Mitä on "foucault'lainen oikeusfilosofia"?

2 § VALTA

Hobbesilla ja Foucault'lla sota edustaa alkuperäistä tilaa. Hobbesilla tuhoava sota päättyy suvereenin pakottaessa taistelevat osapuolet rauhaan yhteistä hyvää edustavan kokonaisuuden (*common-wealth*) nimissä. Oikeus on yhteiskuntarauhan peruskirja, johon on kirjattu säädyllysen elämän ehdot. Foucault'n käsitys vallan radikaalista immanenssista kieltää rauhansopi-

muksen mahdollisuuden. Oikeus on pikemminkin strateginen sotasuunnitelma voimasuhteiden dynamiikassa. Oikeuteen kirjattu laittomuuksien (*illégalismes*) kokonaisuus käsitteellistää taktisia liikkeitä, jotka konkretisoituvat voiman kohdatessa voiman sodan aina jatkuessa:

Siten on oletettava, ettei vankilan eikä varmasti yleisemmin rangaistuksienkaan tarkoituksena ole päästä rikkomuksista eroon vaan pikemminkin luonnehtia niitä, jakaa niitä, käyttää niitä. Rangaistukset eivät oikeastaan pyri kesyttämään mahdollisia lainrikkokovia vaan järjestämään lakien rikkomisen subjektivoitien [assujetisements] yleisen taktiikan puitteisiin. Rangaistavuus on siten tapa järjestellä laittomuuksia, osoittaa suvaittavan rajat, tehdä määrätyille laittomuuksille tilaa ja painostaa toisia, sivuuttaa osa ja hyödyntää toinen, neutraloida tämä ja hyötyä tuosta. Lyhyesti: rangaistavuus ei vain ja ainoastaan "tukahduta" laittomuuksia vaan "erittelee" niitä, huolehtii niiden yleisestä "ekonomiasta" (SP, 277).

Foucault ei kuitenkaan suostu teoretisoimaan valtaa vaan joutuu johdonmukaisuuden nimissä joko rajaamaan huomionsa vallan vaikutuksiin tai tyytymään teoreettisiin negaatioihin. Vallan toiminta itsessään vastustaa positiivisia määritelmiä. Tämä johtaa eräänlaiseen paradoksiin. Foucault joutuu usein lähestymään valtaa juuri oikeudellis-poliittisen diskurssin kieltolausekkeiden varassa: "valta ei ole...", "valtaa ei voida..." jne.

Valtaa ei heterogeenisen luonteensa takia voida kohdentaa yhteen paikkaan tai käytäntöön. Se voidaan tunnistaa ainoastaan yksittäisten pisteiden avulla, joissa se tuottaa maailmaan vaikutuksia. Yksittäisiä pisteitä yhdistävä säännönmukaisuus tekee mahdolliseksi lausua ja vastaavasti nähdä. Tiedon lajit syntyvät säännön integroidessa vallan vaikutuksia maailmassa.

Koska vallan käyttö on strategista toimintaa, ei toimintaan liittyvää tietoakaan

voida ottaa haltuun. Valta ei ole pysyvä ominaisuus, joka olisi osoitettavissa määrätyle yhteiskunnalliselle ryhmälle. Strategisen toiminnan vaikutukset näyttäytyvät taktiikoissa, tekniikoissa ja toiminnoissa. Vastaavasti ”oikeus”-niminen entiteetti on tunnistettavissa ainoastaan yksittäisissä pisteissä, joiden kautta määrättyä logiikkaa noudattava valta kulkee. Oikeus ja valta eivät siten ole samastettavissa esimerkiksi säädännäisten etuisuuksien ja velvoitteiden kokonaisuudeksi. Vallan toiminta ei näyttäydy oikeuden muodollisessa rakenteessa oikeuksien ja velvollisuuksien yhteiskunnallisena jakautumisena vaan valtaa voidaan tutkia ainoastaan yksittäisissä manifestatioissaan, ainutkertaisissa tavoissa, joilla se tuottaa maailmassa vaikutuksia.

Valta ei ole myöskään kiinnittynyt oikeuteen siten, että jälkimmäinen voitaisiin kvantitatiivisen logiikan puitteissa hierarkisoida alistamisen välineeksi. Foucault’n valta-analytiikka ei perustu vastakohtaisuuksien skeemalle, joka jakaa yhteiskunnan hallitseviin ja hallittuihin. Vallalle on ominaista kaikki yhteiskunnalliset toimijat kattava voimasuhteiden kokonaisuus. Esimerkiksi oikeudellinen diskurssi läpäisee koko yhteiskunnan mahdollistaessa myös mikrotason toimijoille elämänsä arkisten konfliktien sääntelyn oikeudellistamisen.

Foucault’n tunnettu esimerkki on 1700-luvulla käytössä ollut menettely, jossa alamaiset osoittivat suoraan kuninkaalle tai tämän edustajalle valituskirjelmän (*lettre de cachet*) hakiessaan auktoritatiivista ratkaisua yksittäiseen konfliktiin (DF, 350–356; VFJ, 600–603). Menettelyn puitteissa mikrotason arkiset ristiriidat (vanhempi/lapsi, aviomies/aviovaimo, viljelijä/renki jne.) sekä muotoillaan että ratkaistaan suvereenille vallalle kuuluvan oikeudellisen logiikan puitteissa. Foucault yhdistää valituskirjelmät poliisilaitoksen syntyyn Ranskassa.

Onko valta-analytiikalla sitten tunnistettavaa oikeudellista tutkimuskohdetta?

3 § OIKEUS

François Ewald katsoo kirjoittavansa tutkustaan Ranskan sosiaalilainsäädännön

historiasta filosofiana, ja hänen ilmeisenä tavoitteenaan on kirjoittaa nimenomaan foucault’laista oikeusfilosofiaa. Olettamuksen tueksi voidaan esittää, että tutkimus on omistettu Foucault’lle. Ewald oli myös Foucault’n assistentti *Collège de France*n vuosina ja hän on Foucault’n postuumien julkaisujen toinen toimittaja. Harvat viittaukset liittyvät Ewaldin tapaan määrittellä teollistunut maailma. Aineellisten vaikutusten ohella teollistuminen on luonut myös uuden totuuden yhteiskunnallisen kentän, jonka puitteissa ihminen tunnistaa itsensä, järjestää toimintansa vaikutuksia ja määrittelee yhteiskunnalliseen elämäänsä liittyviä vastavuoroisia velvollisuuksia. Sosiaalilainsäädännön historia liittyy bio-valtaan, mutta Ewald korostaa oikeuden strategista ulottuvuutta tarkentamalla tutkimushankkeensa sosiaaliturvan ”oikeudelliseen välineellistämiseen” (Ewald 1986, 26–27).

Teoreettisessa johdannossaan Ewald hahmottaa lähtökohdat ”oikeudellisen ajattelun analytiikalle”, joka rakentuu kolmen toisiinsa kytkeytyvän teeman varaan (Ewald 1986, 29–43). Oikeustutkimuksen perinteiset lähestymistavat nähdään essentialistisina kahdessa eri merkityksessä. Ensimmäinen variaatio pelkistää oikeuden systemaattiseksi kokonaisuudeksi, joka eroaa olemuksellisesti muista normatiivisista järjestelmistä. Toinen tunnustaa puolestaan kaikki asianmukaisesti säädetyt normikokonaisuudet oikeudeksi. Kumpikin lähestymistapa kieltää Ewaldin mukaan historian. Käsitteellä *oikeudellinen kokemus (expérience juridique)* tavoitellaan sovintoa oikeuden ja historian välillä. Oikeudellinen kokemus viittaa vaihteleviin tapoihin tunnistaa erilaisia käytäntöjä oikeudelliseksi. Oikeudellisen kokemuksen puitteissa käytäntöjä ei tarvitse ymmärtää vain käytävissä olevina välineinä vaan myös tapoina, joilla yksittäinen tai kollektiivinen subjekti rakentuu suhteessa toiseen. Oikeudellista kokemusta voidaan siten tutkia samoin edellytyksin kuin muita subjektion muotoja.

Oikeudellinen kokemus liittyy Ewaldin analytiikassa arvostelmaan. *Arvostelman*

sääntö (*règle de jugement*) kuvaa sosiaali-oikeuteen liittyvää tulkinnallista siirtymää. Viime vuosisadan lopun lainsäädännöllisessä aineistossa vastuu määritellään syyllisyydestä käsin, mutta aineistosta luetaan esiin uuden tyyppinen vastuu: sekä oppineiden tulkinnat että tuomioistuinten päätökset perustuvat riskiin ja siitä johdettuun seurauserusteiseen vastuuseen. Ewaldille sääntö edustaa säännönmukaisuutta lainkäyttäjän päätöksissä, jotka ilmentävät laista johdettavia normeja. Arvostelman sääntö toimii kolmella tasolla: positiivisten oikeudellisten lausumien osalta tulkintasääntönä, määrättyyn poliittiseen rationaalisuuteen kytkettynä oikeudellisena logiikkana, ja lopuksi määrättyjen epistemologisten ja poliittisten olosuhteiden puitteissa oikeuden rajana, sääntönä, joka osoittaa normatiivisen järjestelmän oikeudellisen luonteen.

Kahdesta ensimmäisestä teemasta Ewald johtaa kolmannen, keskeisen teoreettisen olettaman oikeusfilosofialle, joka käsittelee oikeutta käytäntönä. Foucault'lainen oikeusfilosofia on kriittistä, joten sen tehtävänä ei ole lainopin dogmaattisella tasolla lainkäytön teoreettinen oikeuttaminen. Mutta se ei myöskään politiikan tasolla pyri päätösten yhteiskunnallisen oikeudenmukaisuuden välittömään arviointiin. Kriittikinä Ewaldin oikeusfilosofia ei pysty antamaan vastauksia kysymyksiin arvostelman objektiivisuudesta tai käytännön yhteiskunnallisesta oikeudenmukaisuudesta vaan pyrkii päinvastoin pitämään kysymykset jatkuvasti esillä ja avoinna oikeudellisen kokemuksen moninaisuudelle. Aikakauden "epistemologiset suhdanteet" kuitenkin edellyttävät, että kriittisenkin oikeusfilosofian on oltava positiivista. Ewaldin *kriittisen positivismin* mukaan olettama oikeuden objektiivisuudesta on ainoa keino ylläpitää oikeuden yhtenäisyyttä eristettyjen singulaarisuuksien aikakautena.

Ewaldin oikeusfilosofian ongelmana on käytännön hajoaminen, tutkittavan kohteen eli oikeudellisen sekoittuminen ei-oikeudelliseen. Kokoamalla hajoavan objektin yhteen positivismin vaatimuksen mu-

kaisesti Ewald pakottaa oikeuden ja historian sovintoon, joka palautuu jälleen eräänlaiseksi essentialismiksi. "Aikakauden epistemologiset suhdanteet" ja "hajoaminen" ovat osa muodostumaa, jonka tulisi olla foucault'laisen analytiikan kohteena. Onko silloin foucault'lainen oikeusfilosofia edes mahdollista?

4 § MORFOLOGIA

Oikeus on yllättäen hyvin keskeisessä asemassa Foucault'n 1970-luvun tuotannossa. Keskeisyys ei kuitenkaan ilmene tavalla, joka olisi oikeusfilosofian perinteisistä näkökulmista tunnistettavissa. Julkaistuaan arkeologista menetelmää ja diskursiivisten muodostumien analyysia koskevat teoksensa, Foucault nimitettiin professoriksi *Collège de Franceen*. Oppituoli, jota hän piti hallussaan kuolemaansa saakka, oli aikaisemmin ollut nimeltään "Filosofisen ajattelun historia". Puoli vuotta ennen nimitystä oppituoli nimettiin uudelleen "Ajatusjärjestelmien historiaksi". Foucault piti vuosittain sarjan luentoja, jotka käsitelivät länsimaisen tieteen ja tiedon historiallista kehitystä (ks. myös Veyne 1971). Foucault'n seuraava merkittävä julkaisu oli *Tarkkailla ja rangaista*, joka ilmestyi 1975.

Yli viisi vuotta kestänyttä vapaaehtoista hiljaisuutta on usein tulkittu Foucault'n haluksi ottaa etäisyyttä diskursiivisen keskeisyyttä painottavaan arkeologiseen menetelmään. Toistaiseksi hiljaisuuden ajalta on ollut saatavilla ainoastaan Foucault'n kirjoittamat raportit opetuksestaan *Collègesa*. Lyhyissä teksteissä erityisesti vuosilta 1970–1973 eräänlainen kokonaisuus hahmottuu (RC, 9–15). Foucault piirsi ääriivivoja projektille, joka pyrki kehittämään tiedon tahdon morfologian ja sijoittamaan muoto-opin ajatusjärjestelmien historiaan. Kokonaisuuden keskeisenä kysymyksenä ei vielä ollut yhteiskunnallisten käytäntöjen teoreettinen asema. Projekti tutki tieto-valta-suhteisiin liittyvien diskursiivisten käytäntöjen rakenteita. Arkeologia edusti projektissa eräänlaista alustavaa empiiristä vaihetta, jonka jälkeen oli pyrittävä filosofisesti arvioimaan keskeisiä käsitteitä kuten

connaissance, tieto (*savoir*) sekä lopuksi tiedon tahto.

Foucault'n mukaan filosofiasta voidaan löytää ainoastaan alustavia huomautuksia tiedon tahdosta. Perinteinen malli on pohjimmiltaan aristotelinen. *Metafysiikan* alku kuuluu:

Kaikki ihmiset tavoittelevat luonnostaan tietämistä. Osoituksena tästä on aistien arvostus, sillä riippumatta hyödyllisyydestä niitä arvostetaan niiden itsensä vuoksi, ja eniten kaikista arvostetaan näköaistia (Aristoteles 1990, 980a 21–23).

Subjektin tiedon tahto kytkeytyy aistimisen kautta omista eduista riippumattomaan mielihyvään. Mallin mukaisesti totuuden paljastuminen aistimisessa liittyy ei-utilitaristiseen käsitykseen mielihyvästä. Mallin päätepisteenä on filosofi, joka tavoittelee *connaissancea* maailmasta vain totuuden paljastumiseen liittyvän puhtaan mielihyvän takia. Foucault'n oma malli on puolestaan nietscheläinen ja perustuu ristiriitaan. *Connaissance* on väistämättä subjektin tuottamaa ja sen taustalla operoivat vaistot, halut, pelot sekä pyrkimys ottaa maailma haltuun. *Connaissancea* koskevan diskurssin puitteissa totuus syntyy aina vaikutuksena, jota edeltää toden ja väärän välisen eron tuottava alkuperäinen falsifikaatio (vrt. VFJ, 543–550).

Foucault puhuu toisaalla totuuden ulkoisesta historiasta. Totuus tuotetaan useilla yhteiskunnallisilla alueilla. Sieltä löytyvät pelin säännöt, joiden mukaan määrätty subjektiviisuuden muodot, objektin alueet ja tiedon lajit syntyvät. Yksi tärkeä esimerkki ovat juuri oikeudelliset käytännöt, joissa ihmisen ja totuuden väliset suhteet määrättyvät (VFJ, 540–541).

5 § PROSESSI

Yksi Deleuzen tulkinnan keskeisiä ongelmia tiedon osalta on diskursiivisten ja ei-diskursiivisten käytäntöjen väliset suhteet. Tässä yhteydessä hän ottaa esille totuuden tuottavat prosessit (*procédure*) (Deleuze 1986, 70–75). *Tarkkailla ja rangaista*

-teoksen osalta vankila ei yhteiskunnallisena käytäntönä ole diskursiivisten käytäntöjen ensisijaisuudesta huolimatta johdettavissa rikosoikeudesta. Vastaavasti rikosoikeus diskursiivisena käytäntönä tuottaa vankilasta riippumattoman poikkeavuuden kielen. Minkälainen on silloin käytäntöjen välisen suhteen luonne? Voidaanko niitä analysoida yhden diskursiivisen muodostuman puitteissa? Deleuze jäsentää ongelmaa totuuden tuottavien erilaisten prosessien kautta. Deleuzen tulkinnan tekee ongelmalliseksi juuri prosessit, jotka Foucault rinnastaa toisaalla matriiseihin.

Deleuzen arkeologisen menetelmän yhtenäisyyttä korostava tulkinta edellyttää, että prosesseiksi kutsuttuja totuuden pelejä on kaksi. Yhteiskunnallisiin, ei-diskursiivisiin käytäntöihin liittyy menetelmä (*processus*), joka puhuttelee tietoa asettaen sille kysymyksiä objektien tai asioiden valaisemisesta, niiden järjestäytymisestä diskursiivisen muodostuman yhteyteen, totuuden näyttäytymisestä ja näkijän asemasta. Vastaavasti diskursiivisiin käytäntöihin liittyy diskursiivisen muodostuman korpusta puhutteleva menettely (*procédé*): Minkälaisia ovat korpuksen sanoja ja propositioita yhdistävät lausumat? Ketkä saattavat asettua lausumien subjektin paikalle? Deleuze päättää, että Foucault'n mukaan tieto saa totuuden näyttäytymään vain diskursiivisten ja ei-diskursiivisten käytäntöjen prosesseissa tapahtuvien problematisointien kautta.

Prosessien keskinäinen vuorovaikutussuhde jää kuitenkin vielä avoimeksi sillä ne eivät voi olla muodollisesti yhteneviä. Esimerkiksi tapa, jolla 1800-luvun lopun rikosoikeudellinen lainsäädäntö ja oikeustiede määrittelivät syytetyn vastuun teoistaan (syyllisyysvastuuseen perustuva tekorikosoikeus), ei vastaa tuomioistuinkäytäntöä, jonka puitteissa yksittäiset rikoksenteikijät tuomittiin rangaistuksiin (seurausvastuuseen perustuva tekijärikosoikeus) (ks. ID, 459–461). Totuutta ei voida määrittellä muotojen yhtenevyyden kautta diskursiivisten ja ei-diskursiivisten käytäntöjen välisen suhteen ollessa disjunktiivinen. Ainoa

yhdistävä tekijä on Deleuzen mukaan diskursiivisen ei-diskursiivisesta erottava raja. Niillä ei ole yhtenevää muotoa, mutta rajalla ne kulkeutuvat toistensa lomaan kuin viholliset taistelukentällä.

Diskursiivisena käytäntönä rikosoikeus koostuu kielestä ja lausumista, jotka se tekee mahdolliseksi, ja vastaavasti vankila ei-diskursiivisena käytäntönä valosta ja siitä, minkä se saa näkymään. Totuus tuotetaan käytäntöjä vastaavien prosessien disjunktiivisessa suhteessa. Prosessien yhteenotossa näkyvä liukuu kielen ja lausumien väliin saaden kielen tuottamaan muuta kuin mitä sillä on lausuttavana. Esimerkiksi yhteiskunnallisena käytäntönä lakeja määrättyllä tavalla tulkitseva tuomioistuinten toiminta liukuu oikeuden diskursiivisen korpuksen lomaan tuottaen samalla uusia, toisen asteen lausumia oikeudellisen vastuun muodostumisesta. Mutta aivan vastaavasti lausumat liukuvat valon ja näkyvän väliin tuottaen uusia asioita nähtäväksi, uusia tuomioistuinikäytäntöjä. Vastuun määrittävän vahingonkorvausoikeudellisen diskurssin tunkeutuessa rikosoikeudelliseen lainkäyttöön, vaarallisuuteen perustuva käsitys rikoksentehtäjän mahdollisista tulevista rikoksista nousee esiin tuomittavana totuutena.

6 § MATRIISI

Foucault'n osalta *Tarkkailla ja rangaista* -kirjan on katsottu merkitsevän luopumista arkeologisesta projektista ja siirtymistä yksittäisistä diskursiivisista käytännöistä niitä perustavien yhteiskunnallisten käytäntöjen analyysiin (esim. Blanchot 1986, 34). Suhde diskursiivisen ja ei-diskursiivisen välillä ei kuitenkaan ole ongelmaton. Oikeusfilosofian kannalta kysymyksiä on ainakin kaksi. Kuinka ymmärtää oikeuden asema käytäntöjen jaottelussa? Voidaanko esimerkiksi rikosoikeus paikantaa yksiselitteisesti diskursiiviseksi kuten Deleuze tuntuu tekevän? Onko oikeustieteen perinteinen tutkimuskohde essentialistisen luonteensa takia yhteensopimaton foucault'laisen valta-analytiikan kanssa? Olisiko pikemminkin puhuttava oikeudellisesta (*le juridique*), mää-

rättyä logiikkaa noudattavasta tieto-vallan moduksesta, jonka taustalla on sekä diskursiivista että ei-diskursiivista?

Toinen kysymys koskee yhteiskunnallisten, ei-diskursiivisten käytäntöjen ”perustavaa” suhdetta diskursiiviin. Kuinka selittää Foucault'n taipumus jäsentää suhdetta oikeudellisen käsitteistön ja logiikan puitteissa? Kuinka suhteuttaa esimerkiksi diskursiiviin muodostumiin liittyvien muotoutumisen sääntöjen regulatiivinen logiikka (AS, 53) Foucault'n myöhempään kantaan, jossa repressio-hypoteesista luopumisen nimissä edellytetään, että oikeudellisesta logiikasta on luovuttava kokonaan:

Jos haluaa analysoida vallan menettelyjen [procédés] konkreettista ja historiallista kulkua, juuri tästä mielikuvasta on vapauduttava, nimittäin lain ja suvereenisuuden teoreettisesta etuoikeudesta. On luotava valta-analytiikka, jonka mallina ja koodina ei enää ole oikeus (VS, 118–119).

Vastaukseksi ei riitä vallan aseman keskeisyys Foucault'n myöhemmässä tuotannossa. *Tarkkailla ja rangaista* -teoksen johdannossa Foucault selvittää yhden tutkimuksen keskeisen tavoitteen viittaamalla matriiseihin:

Sen sijaan, että rikosoikeuden ja ihmistieteiden historiaa käsiteltäisiin kahtena erillisenä sarjana jotka risteytyessään vaikuttavat yhteen – tai ehkä kumpaankin – näkökulmasta riippuen joko haitallisesti tai hyödyllisesti, olisi tutkittava mahdollista yhteistä matriisia ja ”oikeudellis-epistemologista” muodostumisen menetelmää [processus de formation], joihin molemmat mahdollisesti kuuluvat... (SP, 28)

Myöhemmin Foucault ottaakin esille tutkinnan (*examen*) matriisiin, tiedon muodostumaan liittyvän rituaalin, joka mahdollistaa kurinpidollisen vallan edellyttämän yksilöimisen ja objektivoinnin (SP, 186–194). Matriisin oikeudellista luonnetta korostava suomennos on ontuva sikäli, että

Foucault'lla tutkinta liittyy myös lääketieteellisen tiedon kehitykseen ja koulutuksen muotoutumiseen pedagogiseksi tieteksi. Keskeistä tutkinnassa on kuitenkin näkyvyyden alan siirtyminen vallan lähteestä sen kohteisiin, dokumentaatioon soveltuvien yksityiskohtaisten tunnusmerkkien kehittäminen sekä lopuksi vallan näkyvän kohteen tarkkaan dokumentaatioon liittyvä mahdollisuus yksilöidä:

... *tutkinta on keskeisimpiä prosesseja* [procédures], *jotka konstituivat subjektin sekä vallan että tiedon vaikutuksena ja objektina* (SP, 194).

Seksuaalisuuden historiassa Foucault rinnastaa tutkinnan objektivoivaan vaikutukseen tunnustuksen (*aveu*), joka liittyy vastaavasti subjektivointiin. Tunnustuksessa puhuva subjekti ja lausuman subjekti samastuvat oikeudellis-uskonnollisessa rituaalissa, jossa:

... *totuus autentisoi itsensä suhteessa esteeseen ja vastuksiin, joista sen on muodostuakseen täytynyt päästä eroon...* (VS, 83).

Matriisi ei ole käytäntö vaan käytännöistä – oikeudellisista, lääketieteellisistä, uskonnollisista jne. – johdettu rakenteellinen tyyppitys (tunnustuksen osalta, ks. JMF, 316–318). Käytäntöjä yhdistävä matriisi vaikuttaa prosessien välityksellä diskursiivisen alaan, mutta vaikutussuhde on diskursiivisen ja ei-diskursiivisen välisestä disjunkttiivisesta suhteesta huolimatta formatiivinen. Foucault kuitenkin nimeää matriisit säännönmukaisesti oikeudellisella tai näennäis-oikeudellisella käsitteistöllä ja korostaa oikeudellisten käytäntöjen keskeisyyttä.

Yhteiskunnallisten käytäntöjen formatiivinen vaikutus näyttäisi siten noudattavan eräänlaista oikeudellista logiikkaa. Matriiseiksi rakentuneiden muodostumisen menetelmien kautta yhteiskunnalliset käytännöt hallitsevat ja ohjaavat (*maîtriser*) tiedon diskursiivista alaa samalla tavalla kuin oppimestari huolehtii kisällinsä koulutuksesta (*formation*). Samoin kaikki Foucault'n matriisit on nimetty joko oikeudelli-

sen tai näennäis-oikeudellisen käytännön mukaan. *Tarkkailla ja rangaista* -teoksessa Foucault mainitsee tutkinnan lisäksi kaksi muuta tiedon muotoutumiseen liittyvää oikeudellis-polittista matriisiä:

On mahdollisesti totta, että Kreikassa matemaattiset tieteet syntyivät mitan [mesure] tekniikoista, mutta keskiajan lopulla luonnontieteiden syntyyn vaikuttivat joka tapauksessa osittain kuulustelun [enquête] käytännöt (SP, 227; vrt. VS, 78–80).

Vähemmän tunnetuissa teksteissään Foucault käsittelee matriiseja yksityiskohtaisemmin. Tämä on yksi Foucault'n 1970-luvun tuotannon keskeisimpiä oikeudellisia ulottuvuuksia. Morfologisen projektin yhtenä tavoitteena on kirjoittaa matriiseista vallan historia, jonka periodisaatio näyttää seuraavanlaiselta: kreikkalaista demokratiaa edeltävä aika ja koe (*épreuve*), *polis* ja mitta, keskiaika ja kuulustelu sekä lopuksi modernin aikakauden tutkinta ja tunnustus, joista *Tarkkailla ja rangaista* ja seksuaalisuuden historia kertovat.

7 § KOE, MITTA

Yksityiskohtaisimmin Foucault käsittelee oikeudellisia matriiseja ja niiden suhdetta totuuteen luentosarjassa vuodelta 1973 (VFJ). Ensimmäisen kerran Foucault viittaa kokeeseen Homeroksen *Iliaan* yhteydessä. Kyseisessä laulussa Antilokhoksen ja Menelaoksen välille syntyy kiista hevoskilpailuissa, jotka on järjestetty kuolleen Patroklosin kunniaksi. Foucault'n osalta tärkeä osapuoli tarinassa on hevoskilpailuja valvova *histōr*:

... *ja Foiniksin jumalaisen, / taatton's ammoisen aseveikon, sinne hän laittoi / juoksua tarkkaamaan ja taattuja tietoja tuomaan* (Homeros 1941, 23. laulu, 359–361).

Kun Menelaos väittää Antilokhoksen voitaneen ajot sääntöjen vastaisella toiminnalla, hän ei käänny *histōrin* puoleen vaan vaatii Antilokhokselta valaa:

Siis tule, Antilokhos, Zeun aaluva, kuin tapa säätää, / vaunujes ääreen käy sekä valjakkos, käsän tartu / ruoskaan noikeahan, joll' äsken juoksua kiihdit, / orheja koskettain vala vanno Poseidonin kautta, / ettet vaunuja mun siinä estänyt viekkahin juonin! (Homeros 1941, 23. laulu, 581–585)

Kun Antilokhos kieltäytyy valasta, Menelaos voittaa kiistan ja kilpailun (VFJ, 555–556, ks. myös RC, 15). Kiistaa ei siten voiteta viittaamalla tarkkailijan todistajanlausuntoon ja tapahtuneeseen rikkeeseen vaan osapuoli haastetaan vannomaan vala jumalten edessä.

Varsinaisena oikeudellisena käytäntönä koe esiintyy vasta varhaiskeskiaikaisessa germaanisessa oikeudessa. Foucault mainitsee aluksi kokeen sosiaaliset muodot, joissa kiistan osapuoli pyrkii arvostetuilla ”luonnetodistajilla” osoittamaan yhteiskunnallisen tärkeytensä. Sen lisäksi Foucault erittelee kokeen verbaaliset muodot, joissa osapuolen tehtävänä on *formula*-tyyppisen muotolausekkeen tarkka lausuminen, ja valapohjaiseen vakuutukseen perustuvat maagis-uskonnolliset muodot kuten *Iliaan* tapauksessa. Kokeen tunnetuimmat muodot ovat kuitenkin ruumiillisia: ordaalit eli fyysiset koettelemukset, joista osapuolen on selviydyttävä osoittaakseen olevansa oikeassa (VFJ, 574–575).

Foucault kuitenkin korostaa, että matriisina kokeessa ei ole kysymys totuudesta vaan ritualisoidusta kiistan jatkeesta, jossa prosessin säännönmukaisuus on keskeistä. Kokeessa voima muutetaan oikeudeksi formalisoidussa kaksintaistelussa, joka pyrkii päättämään vihollisuudet aselepoon (VFJ, 572–573, 576–577). Tuomarin asemassa oleva kolmas hahmo ei edellytä todistamista vaan valvoo ainoastaan menetelyn säännönmukaisuutta:

... [kokeen] funktiona ei ole ilmaista totuutta, manifestoida sitä tai saada sitä ilmestymään. Operaattorina koe ei liity totuuteen tai apofaaniseen vaan oikeuteen (VFJ, 577).

Kuten *Iliaan* kiistan ratkaisu, varhaiskeskiaikainen koe on prosessi, jossa voimasuhteen vahvempi osapuoli määrittellään samalla kun sotaluonteinen ristiriita ritualisoidaan. Siksi Foucault'n mukaan kokeella ei ole tekemistä totuuden tuottamisen kanssa; siihen ei liity erityistä tiedon muotoa. Eräät myöhemmät keskiaikaiset tietoon ja totuuteen näennäisesti liittyvät käytännöt noudattavat samaa kokeen logiikkaa. Esimerkiksi alkemiassa ei etsitä totuutta vaan kysymys on alkemistin ja salaisuusiansaan varjelevan luonnon välisestä yhteenotosta, jossa alkemisti edustaa sekä osapuolta että silminnäkijää. Vastaavasti yliopistollisessa väitöksessä (*disputatio*) tietoa ei varmenneta totuudeksi kokemusperäisellä todistuksella vaan kysymys on muodollisesta pelistä, jossa lähteet auktorisoivat puhujan aseman (VFJ, 586–588).

Opetusraporteissaan Foucault käsittelee lyhyesti myös aikaisemmin mainittua arkaaista oikeudellista käytäntöä, jota antiikin Kreikassa käytetään:

... oikeudenmukaisena] mitta[na] ei ainoastaan kaupallisessa kanssakäymisessä vaan myös kaupunkivaltion sisäisissä yhteiskunnallisissa suhteissa rahajärjestelmän instituution avulla... (RC, 15)

Mitassa hahmottuva oikeudellinen muoto viittaa tietoon, jossa totuus tuotetaan näkyväksi, todettavana ja mitattavana. Totuuden lait vastaavat maailman järjestystä ylläpitäviä lakeja. Mitta perustaa ja ylläpitää järjestystä ihmisten välisissä kamppailuissa toimien samalla matemaattisten tieteiden matriisina. Järjestyksenä mitta on siten sekä keino että vaikutus suhteessa järjestyksen funktioon (RC, 19–21). Mitta on eräänlainen esiaste, koska myöhemmät matriisit edellyttävät yhteiskunnallisten käytäntöjen osalta totuuden näkyvää luonnetta. Mitta mahdollistaa yhteismitallisuuden ”eriparisten” olevien kesken, se muodostaa perustan ”näkyvän” ontologialle, joka suhteutetaan maailman ”oikeaan” järjestykseen.

8 § SUMBOLON

Kuulustelu on keskiajalla vaikuttanut oikeudellis-poliittinen matriisi, jota Foucault pitää keskeisenä länsimaiden historiallisessa kehityksessä. Sen rakenteellinen kehikko on hallinnollinen ja kirkollinen inkvisitio-menettely. Kuulustelussa mennyt varmennetaan totuudeksi rekonstruoidulla tapahtumien kulku silminnäkijöiden todistusten avulla. Matriisi liittyy myös läheisesti oikeudellisen vallan keskittymiseen (*étatisation*) keskiajalla (SP, 226–229; RC, 21–23; VFJ, 580–584). Kuulustelu on:

... *keino osoittaa tai jäljittää tosiasiat, tapahtumat, teot, ominaisuudet ja oikeudet, mutta se on samalla empiristen tietojen ja luonnontieteiden matriisi...* (RC, 20)

Foucault'n mukaan ensimmäinen historiallinen merkki kuulustelusta ja sen rakenteesta on kuitenkin Sofokleen tragedia *Kuningas Oidipus*. Foucault kiistää länsimaiseen mytologiaan iskostuneen freudilaisen tulkinnan tragediasta osoituksena halun universaaleista rakenteista väittäen, että tragediassa on kysymys vallasta ja sen mahdollisesta menettämisestä, tavasta, jolla totuus saattaa muodostua uhaksi suvereenille vallalle (vrt. Deleuze-Guattari 1972). Vaikka tragediassa on vielä jäänteitä kokeen matriisista (esim. Sofokles 1988, 644–646), totuuden paljastuminen noudattaa kuulustelulle ominaista puolikkaiden lakia (*loi des moitiées*), jossa kertomuksen osat asettuvat rinnakkain muodostaen lopulta totuutena näyttäytyvän kokonaisuuden (VFJ, 557). Foucault käyttää symbolin metaforaa kuvaamaan tapaa, jolla totuus rakentuu ja muotoutuu kuulustelussa: *sumbolon* eli rikkinäinen ruukku, jonka yhteensopivat puolikkaat asetetaan myöhemmin yhteen todentamaan esimerkiksi sananansaattajan luotettavuus (VFJ, 559–560).

Foucault yksilöi tragedian kaksi puolikasta ja pienemmät osiot, joista puolikkaat taas muodostuvat (VFJ, 557–559). Ensimmäinen puolikas muodostuu Kreonin välittäjästä jumalten ilmoituksesta: maata vai-

vaava vitsaus johtuu rankaisematta jääneestä rikoksesta, Laioksen surmasta (Sofokles 1988, 100–117), ja kuninkaana Oidipus sitoutuu rankaisemaan rikollista (*ibid.*, 229–231). Toisessa puolikkaassa otetaan selville Laioksen surmaajan henkilöllisyys ja seuraukset, joihin se johtaa. Teiresias, jumalten sokea lähettäjä, toimii toisessa puolikkaassa oraakkelin tuojana (*ibid.*, 350–353), ja ennustuksen toteutumisen varmistaa paimenen kertomus Oidipuksen oikeasta isästä (*ibid.*, 1182–1185). Väliin mahtuu vielä esimerkiksi Jokasten ja Oidipuksen välinen pitkä keskustelu, jossa kuningas jo aavistaa loppunsa (*ibid.*, 609–616, 792–794).

Totuus jäsenyyty tragediassa kolmelle eri tasolle: jumalat, suvereeni kuningas ja lopuksi orjien taso, jolta totuuden varmentava silminnäkijän todistus löytyy (VFJ, 560). Aluksi näyttäisi siltä, että totuus nousee esiin kun jumalten ennustukseen liitetään paimenen kertomus, kun jumalten kaikkivoipia ja profeetallisia katse yhdistyy ennustuksen varmentavaan retrospektiiviseen todistukseen, joka lopulta tuhoaa kuninkaan (VFJ, 560–561). Mitä silloin on kuninkaan tieto? Tragedian tavanomaisen tulkinnan mukaan Oidipus edustaa tiedostamatonta, sitä mitä ei tiedetä, mutta Foucault'n mukaan:

... *sumbolonin mekanismissa, paimenten ja jumalten välisessä vastaavuuksien leikissä, Oidipus ei ole hän joka ei tiennyt, vaan päinvastoin hän joka tiesi liikaa. Joka yhdisti tietonsa ja valtansa tuomittavalla tavalla ja jonka Oidipus-tarinan tuli lopullisesti karkottaa historiasta* (VFJ, 562).

9 § TURANNOS

Foucault'n mukaan kuninkaan valtaa luonnehtivat määrätty myönteiset piirteet. Oidipuksen kohtalo on samalla tavalla ailahtelevaista kuin *hērosin*, joka joutuu seikkailuissaan kohtaamaan tuntemattoman kerta toisensa jälkeen. Tuntematon tuo mukanaan epävarmuutta, joten kuningas ja san-

kari saattavat koska tahansa joutua luopumaan asemastaan. Oidipusta luonnehtii myös määrätynlainen samankaltaisuus Solonin kanssa. Kuningas huolehtii valtakuntansa hyvinvoinnista samalla tavalla kuin lainlaatija säättää kaupunkiin oikeudenmukaiset lait.

Mutta mikä tekee kuninkaasta tyrannin? Miksi Oidipus on hirviö? Tyranni hallitsee valtakuntaa kuvitellen samanaikaisesti olevansa yhtä sen kansan kanssa. Näin ei kuitenkaan ole. Oidipuksen valtaa eivät rajoita kaupungin lait. Tyrannin tahto on itsessään laki, joka ei noudata oikeuden (*dikē*) rajoituksia. Tyrannin valtaa luonnehtii myös aivan erityislaatuinen tieto. Oidipus on, kuten Solon, viisas (*sofos*). Mutta selvittääkseen sfinksin arvoituksen hän tarvitsee myös käytännön tietoa (*tekhne*), jonka avulla voidaan ratkaista yksittäisiä ongelmia. Ratkaisujen löytäminen (*euriskein*) on ympäröivän maailman intresseistä riippumatonta toimintaa, joka edellyttää silmien avaamista, näkemistä. Se on kokemusperäistä tietoa, yksinvaltiaan yksinäistä tietoa, jonka avulla tyranni kykenee hallitsemaan kaupunkiaan kuten kapteeni laivaansa. Avatessaan silmänsä nähdäkseen tulevan, tyranni kohtaa myös tuntemattoman, kohdalon (*tukhē*), ja asettaa valtansa vaaralle *alttiiksi* (VFJ, 564–567).

Oidipus käyttää yksinvaltaista ja yksinäistä valtaansa kieltäytyessään kuuntelemasta oraakkelia ja kansan tahtoa, ja halutessaan nähdä kaiken itse hän saattaa jumalten ennustuksen yhteen kansan muistin kanssa. Siksi tyranni on hirviö, joka tietää liikaa. Foucault löytää tässä kielteisessä kuvauksessa tiedon ja vallan välisestä suhteesta myös platonisen filosofian ylenkatseen sofistin tietoa kohtaan (VFJ, 567–568). Oidipuksen tragediassa muotonsa saava kreikkalaisen demokratian ihanne merkitsee Foucault'lle pitkän assyrialaisen, tiedon ja vallan yhdistävän perinteen lopullista hävittämistä. Oidipuksesta lähtien valtaa on pidetty sokeana ja tietämättömänä kun taas filosofien tehtävänä on ollut etsiä yhtäältä jumalten ikuisia totuuksia ja toisaalta todistusta kansalta, jonka muistissa totuuden jäl-

kiä yhä vaalitaan. Vallan ja tiedon antinomia: valta on sokeaa kun taas tieto näkee edessään jumalten valon tai kääntyy taaksepäin kohti kansan historiaa. Foucault'n nietzscheläisen valta-analytiikan tehtävänä on tuhota tämä myytti (VFJ, 568–570).

10 § OIKEUSFILOSOFIA

Foucault'laiselle oikeusfilosofialle löytyy useampia näkökulmia ja teemoja. Se voi ensiksikin pitäytyä oikeustieteen perinteisessä ymmärryksessä omasta tutkimuskohteestaan jolloin oikeus olisi erityinen muista erottuva entiteetti. Foucault'n valta-analytiikka tarjoaa lähinnä menetelmän sopimuksenvaraisen tutkimuskohteen analysoimiseksi. Tämä näyttäisi olevan esimerkiksi Ewaldin kriittisen positivismin keskeinen olettama. Näkökulma on kuitenkin sikäli rajoittunut, että Foucault'lle keskeistä on erilaisia käytäntöjä yhdistävät rakenteelliset tekijät. Siksi vankilaa, rikosoikeutta, pedagogiaa ja lääketiedettä tutkitaan rinnan, siksi voidaan puhua matriiseista.

Käytäntöjä rinnan tarkasteleva genealogia muodostaisi toisen mahdollisen näkökulman. Kun valta-analytiikan puitteissa tarkastellaan samanaikaisesti oikeudellista ja ei-oikeudellista, keskeisiksi nousevat yhdistävät tekijät, joista *epistèmelle* ominainen tieto-vallan modus muodostuu. *Tarkkailla ja rangaista* ja seksuaalisuuden historia kertovat kurinpidollisesta vallasta ja siihen liittyvistä oikeudellis-poliittisista matriiseista: tutkinta ja tunnustus. Kuulustelun yhteydessä voisi vastaavasti puhua esimerkiksi tyrannisesta vallasta, joka perustuu suvereenin haavoittuvaiseen asemaan, ja mitan yhteydessä sovittelevasta vallasta, joka perustuu tiedon ja maailman järjestyksien yhtenevyyteen. Morfologiaan kuuluva matriisi-analyysi muodostaisi silloin kattavan historiallisen kokonaisteorian tieto-vallasta, eräänlaisen ”ajatusjärjestelmien historian”.

Avoimeksi, mutta sitäkin haastavamaksi näkökulmaksi jää yhteiskunnallisten ja diskursiivisten käytäntöjen välisten formatiivisten suhteiden logiikka. Miksi Foucault'n matriisit ovat poikkeuksetta oikeu-

dellisiä tai näennäis-oikeudellisia? Kuinka selittää oikeudellisista käytännöistä johdettujen matriisien formatiivinen voima suhteessa diskursiivisiin käytäntöihin?

Lopuksi tarkasteltavaksi tulisi myös tiedon tahto ja sen suhde käsitykseen maailmaa suvereenisti hallitsevasta subjektista, jota Foucault määrätietoisesti kritisoi. Jotta tiedon tahto olisi todellakin tahtoa, jonkin on toimittava pidäkkeenä subjektin pyr-

kiessä ottamaan maailmaansa haltuun. Jokin estää subjektia saavuttamasta täyttymystä sen pyrkiessä tekemään maailmasta omansa. Mikä on rajoittava este, joka konstituoii subjektin juuri tahtovana? Onko tässä kuitenkin halun ja Lain tematiikkaan läheisesti liittyvä rakenne siitä huolimatta, että Foucault nimenomaisesti kiistää ajatuksen Laista halun konstitutiivisena elementtinä?

K I R J A L L I S U U S

- AS: Michel Foucault (1969): *L'archéologie du savoir*. Gallimard, Paris.
- DF: Arlette Farge – Michel Foucault (1982): *Le désordre des familles. Lettres de cachet des Archives de la Bastille*. Gallimard/Julliard, Paris.
- ID: Michel Foucault (1994): "L'évolution de la notion d'individu dangereux dans la psychiatrie légale du XIXe siècle", *Dits et écrits III. 1976–1979*. Gallimard, Paris, s. 443–464.
- JMF: Michel Foucault (1994): "Le jeu de Michel Foucault", *Dits et écrits III. 1976–1979*. Gallimard, Paris, s. 298–331.
- MC: Michel Foucault: *Les mots et les choses. Une archéologie des sciences humaines*. Gallimard, Paris 1966.
- RC: Michel Foucault (1989): *Résumé des cours 1970–1982*. Julliard, Paris.
- SP: Michel Foucault (1975): *Surveiller et punir. Naissance de la prison*. Gallimard, Paris.
- VFJ: Michel Foucault (1994): "La vérité et les formes juridiques", *Dits et écrits II. 1970–1975*. Gallimard, Paris, s. 538–646.
- VS: Michel Foucault (1976): *Histoire de la sexualité 1. La volonté de savoir*. Gallimard, Paris.
- Aristoteles (1990): *Metafysiikka*. Suom. Tuija Jatakari, Kati Näätsaari ja Petri Pohjanheimo. Gaudeamus, Helsinki.
- Blanchot, Maurice (1986): *Michel Foucault tel que je l'imagine*. Fata Morgana, Paris.
- Deleuze, Gilles (1986): *Foucault*. Minuit, Paris.
- Deleuze, Gilles – Félix Guattari (1972): *Capitalisme et schizophrénie. L'anti-Oedipe*. Minuit, Paris.
- Ewald, François (1986): *L'État providence*. Grasset, Paris.
- Guibert, Hervé (1991): *Ystävälle joka ei pelastanut henkeäni*. Suom. Erkki Jukarainen. Tammi, Helsinki.
- Homeros (1941): *Ilias*. Suom. Otto Manninen. WSOY, Porvoo/Helsinki.
- Sofokles (1988): *Kuningas Oidipus*. Suom. Veijo Meri. Otava, Helsinki.
- Veyne, Paul (1971): "Foucault révolutionne l'histoire". *Comment on écrit l'histoire*. Seuil, Paris, s. 345–385.